

PAPER DETAILS

TITLE: İklim Değişikliği Önlemleri Bağlamında Dünya Ticaret Örgütü Kural ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış

AUTHORS: Ferhunde Hayirsever TOPÇU

PAGES: 1614-1639

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2458792>

İklim Değişikliği Önlemleri Bağlamında Dünya Ticaret Örgütü Kural ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış

*

Ferhunde Hayırsever Topçu¹
ORCID: 0000-0001-9593-5500

Öz

İklim değişikliği nedeniyle artan sıcaklıklar ve etkileri hem azaltım hem de uyum önlemlerine aciliyet kazandırmıştır. Devletlerin Paris Anlaşması sonrası karbon nötr olma hedefleri ve bu hedefler için alınan önlemlerin uluslararası ticaret üzerindeki etkileri dikkat çekmektedir. 1947 tarihli Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (GATT) devamı olarak 1995'te kurulan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) bağlayıcı temel kuralları ile ticaret politika ve uygulamalarına yön vermektedir. Bu bağlamda GATT/DTÖ sisteminin iklim değişikliği sorunu ile bağı, ticareti etkileyen iklim önlemlerinin DTÖ içindeki potansiyel varlığı ve etkileri sorgulanmaktadır. Bu çalışmada iklim değişikliği azaltım ve uyum önlemleri bağlamında DTÖ kural ve uygulamalarının incelenmesi, iklim önlemlerinin, nedenleriyle birlikte yer bulabileceği/ bulamadığı yasal çerçevenin betimleyici yöntemle ortaya konulması amaçlanmıştır. Sonuç olarak iklim değişikliği ile mücadele edebilmek için DTÖ'de yenilikçi kural ve uygulamalara yer açılması, çok taraflı iş birliğinin derinleştirilmesi, ülkeler arasındaki hem ticaret hem de iklim asimetrisinin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu konu iklim değişikliği sorununun karmaşık ve zorlayıcı boyutlarından birisidir.

Anahtar Kelimeler: İklim değişikliği, uluslararası ticaret, Dünya Ticaret Örgütü

¹ Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, E-mail: hayirseverf@akdeniz.edu.tr

An Overview of the World Trade Organisation Rules and Practices in the Context of Climate Change Measures

*

Ferhunde Hayırsever Topçu²
ORCID: 0000-0001-9593-5500

Abstract

Increasing temperatures and their effects due to climate change have given urgency to both mitigation and adaptation measures. The states' targets to become carbon neutral after the Paris Agreement and the effects of the measures taken for these targets on international trade draw attention. The World Trade Organisation (WTO), which was established in 1995 as the continuation of the 1947 General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), directs the trade policies and practices. In this study, it is aimed to examine the WTO rules and practices in the context of climate change mitigation and adaptation measures, and to reveal the legal framework in which climate measures can/cannot find a place together with their reasons, by descriptive method. As a result, in order to combat climate change, it is necessary to make room for innovative rules and practices in the WTO, to deepen multilateral cooperation, and to eliminate both trade and climate asymmetries between countries. This issue is one of the complex and challenging dimensions of the climate change problem.

Keywords: Climate change, international trade, World Trade Organisation.

² Prof. Dr., Akdeniz University, E-mail: hayirseverf@akdeniz.edu.tr

Giriş

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC], 2021) tüm senaryolarda 2030'lu yıllara gelindiğinde gezegenin en az 1,5°C ısınacağına, iklim taahhütleri kapsamında en iyi tahminin, 2100 yılı için küresel ısınmanın 2,7°C'ye ulaştığı senaryo olduğuna işaret etmektedir. Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency [IEA], 2022) verilerine göre ise, küresel enerjiyle ilgili karbondioksit emisyonları 2021'de %6 artarak 36,3 milyar tona çıkarak şimdiye kadarki en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Günümüzde 193 devletin taraf olduğu Paris İklim Anlaşması'nın uzun vadeli sıcaklık hedefine ulaşmak için ülkelerin, yüzyılın ortasına kadar iklim açısından karbon nötr bir dünyaya ulaşmaları gerekmektedir (United Nations Framework Convention on Climate Change [UNFCCC], 2022a). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin (BMİDÇS) 30. yıldönümü nedeniyle yapılan açıklamada (UNFCCC, 2022b) da 2020'lerin iklim eylem on yılı olması, zorlu kararlara herkesin ihtiyacı olduğu vurgulanmaktadır.

İklim değişikliği için azaltım ve uyum sağlamak amacıyla ulusal düzeyde bir dizi politika yaklaşımı ve araçları vardır. Bunlar düzenleyici araçlar (örneğin, yasalar ve standartlar) veya ekonomik araçlar (örneğin vergiler, ticarete konu izinler, sübvansiyonlar, teşvikler) olarak ayırt edilirler (United Nations Environment Programme [UNEP] ve World Trade Organisation [WTO], 2009, s. 88). Emisyon üst sınırı ve ticaret yaklaşımı, karbon vergileri gibi piyasa ve fiyat temelli düzenlemelerin yanı sıra iklim dostu ürünlerin ve teknolojilerin kullanımını teşvik etmeye yönelik teknik düzenlemeler, bu araçların geliştirilmesi için mali önlemler de dahil olmak üzere hükümetler tarafından başka politikalar da düşünülmekte ve uygulanmaktadır (Condon, 2009, s. 895; WTO ve UNEP, 2018, s. 88).

Bu çalışma öncelikle uluslararası ticareti etkileyebilme potansiyeli olan iklim önlemlerine odaklanmaktadır. Uluslararası ticaretin kurallarının belirlenmesinde en önemli uluslararası örgütlerden birisi Dünya Ticaret Örgütü'dür (DTÖ). 1947 tarihli Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (General Agreement on Tariffs and Trade [GATT]) devamı olarak 1995'te kurulan, günümüzde 164 devletin taraf olduğu DTÖ, ticaret politika ve uygulamalarına yön vermektedir. Bu çalışmada iklim değişikliği azaltım ve uyum önlemleri bağlamında DTÖ kural ve uygulamalarının incelenmesi, iklim önlemlerinin, nedenleriyle birlikte yer bulabileceği/ bulamadığı yasal çerçeve-

nin betimleyici yöntemle genel olarak ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde GATT/DTÖ sistemi içinde ticaret, çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilişkisinin, ikinci bölümde iklim değişikliği sorununun gündeme gelişi ve gelişim seyri tarihsel olarak ortaya konulacaktır. Üçüncü bölümde iklim önlemlerinin mevcut DTÖ sistemi içindeki yeri, başlıca DTÖ anlaşmaları ile ilişkisi ve sorunları ele alınacaktır.

GATT ve DTÖ İçin Ticaret ve Çevre İlişkisi: Korumacılık Endişesinden Sürdürülebilir Kalkınmaya

1947 yılında GATT Anlaşması kabul edilmiş, geçici olarak GATT Sekreterliği kurulmuş, sonrasında bu yapı sürekli hale gelmiştir (Aydın, 2008, s. 294). GATT'ın başlangıcında, çevre sorunları tipik olarak düşük bir kamu politikası önceliği idi. Bu nedenle, Anlaşma ticaret yükümlülükleri içinde çevreyle ilgili bazı istisnalara yer vermesine rağmen, ticaretin doğal çevreyi nasıl etkilediği sorusuna belirgin bir şekilde yaklaşmamıştır (WTO ve UNEP, 2018, s. 49).

Bu bakış açısı, 1960'larda ve 1970'lerde değişmeye başlamıştır. 1972'de Birleşmiş Milletler (BM) Stockholm İnsan Çevresi Konferansı öncülüğünde GATT Sekreterliği "endüstriyel kirlilik kontrolü ve uluslararası ticaret" hakkında bir rapor hazırlamıştır. Rapor, hükümetlerin çevreyi korumak için harekete geçme ihtiyacını ortaya koymuş, yeni çevresel kurallara uymanın maliyetinin, bazı yerel endüstrilerin rekabet gücünü etkileyebileceğini ve onları uluslararası rekabetten korunma aramaya sevk edebileceğini kabul etmiştir. Ayrıca, Rapor hükümetleri bu tür yeni kurallara uymanın ekstra maliyetlerinden etkilenen endüstrileri desteklemek için ticari önlemlere başvurmaları konusunda uyarmıştır. Çünkü ticari önlemleri bu şekilde kullanmanın da maliyetli ve karşılıklı olarak zarar verici ticari sürtüşmelere yol açabileceğini belirtmiştir (WTO ve UNEP, 2018, s. 48- 49).

Ticaretin genişlemesinden kaynaklanan ekonomik büyüme³, kirliliği artırarak veya doğal kaynakları bozarak çevre üzerinde bariz bir etki yaratmaya devam etmiştir.⁴ Ticaret ve çevre arasındaki ilişkinin fark edilmesinde 1991'de ABD ve Meksika arasındaki Tonbalığı-Yunus Davası önemli bir rol oynamıştır. ABD'nin yunusları koruma konusunda kendi standartlarına uygunluğunu kanıtlayamayan ülkelerden tonbalığı ithalini yasaklayan kararına

³ Yıllar itibarıyla dünyada büyüme oranları için bkz. ("World GDP", 2022).

⁴ Orman ürünleri, kağıt, balıkçılık ve tarım ürünlerinin üretimi ve ticaretindeki artış; plastik, fosfatlı deterjanlar, yapay gübreler, böcek öldürücü ilaçların üretimi ve ticaretindeki artış; ortaya çıkan çevre sorunları için bkz. (Abromovitz ve Matoon, 2000; Brown, 2000; Foster, 2002; French, 2000; McGinn, 2000; Topçu, 2008).

karşı Meksika'nın GATT'a başvurusu sonucunda GATT Paneli, Meksika lehine karar almış ve çevre koruma amaçlı ABD'nin düzenlemesinin GATT kurallarını ihlal ettiğine hükmetmiştir (Cosbey, 2006, s. 142). Malların nasıl üretildiğine bakarak (nihai ürünlerdeki farklılıklara dayalı ayrımcılığın aksine) sınırlarda ayrımcılık yapmanın GATT'a aykırı olduğu belirtilmiştir. Bu karar çevre koruma ve ticaret önlemlerinin çakışabildiğini ve çevre korumanın ikincil kaldığını göstermekteydi.

Uluslararası ticaret rejimi ile uluslararası çevre rejimi arasındaki erken etkileşimlerdeki belirsizlik 1980'lerin sonunda değişmeye başlamıştır. Dönüm noktası BM Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987'de yayımlanan Brundtland Raporu'nda sürdürülebilir kalkınma fikrini ortaya atması ile olmuştur. 1992'de BM Rio Konferansı başlangıcında GATT Sekreterliği, ticaret ve çevre konusundaki yeni raporunda, ticaretin çevreyi koruma çabalarını destekleyebileceğini savunmuştur. Rapor çok taraflı ticaret kurallarının, ülkelerin çevreyi korumak için uygun politikaları uygulamaya koymasını engellemediğini ifade etmiştir (WTO ve UNEP, 2018, s. 51).

GATT'ın yerine, 1 Ocak 1995'te faaliyete başlayan DTÖ, GATT'tan farklı olarak hem uluslararası örgüt kimliği kazanmış hem de kapsam alanı genişlemiştir. DTÖ'nün kurulmasını küresel refah çağının başlatılması olarak savunanlar olduğu gibi, çevreyi arka plana itecek kurumsal yapının inşası olarak karşı çıkanlar da olmuştur (French, 2000, s. 248). Süreci içinde 1999 Seattle Konferansı sonrası uluslararası ticarete kaybedilen ivme ve desteğin Doha Kalkınma Turu ile artırılması hedeflenmiştir. Ancak 2001 yılında başlatılan Doha müzakereleri henüz tamamlanamamıştır. 2017'deki DTÖ XI. Bakanlar Konferansı'nda yalnızca balıkçılık sübvansiyonlarının düzenlenmesine ilişkin müzakerelerin 2019 yılı sonuna kadar tamamlanmasına ilişkin somut bir karar alınmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022).

DTÖ'de bu duruma karşın, yıllar itibariyle ticaret ve çevrenin politika düzeyinde daha iç içe geçtiği ifade edilmektedir. Bunun bir örneği DTÖ üyelerinin ticaretle ilgili önlemleri hakkında birbirlerini bilgilendirmek amacıyla yapmış oldukları çevresel bildirimlerin sayısının artması olmuştur (WTO ve UNEP, 2018, s. 57).

DTÖ 2020 Çevre Veri Tabanı (WTO Environmental Database [EDB]) Raporu'na (Committee on Trade and Environment [CTE], 2022) göre, DTÖ'ye çevre ile ilgili bildirimlerin oranı 1997'de %8'lerde iken, 2000'lerin başında %10'lara yükselmiştir. 2020 yılı itibariyle üyeler tarafından sunulan 4.955 bildirimin 827'si veya %16,7'si çevre ile ilgilidir.

DTÖ Çevre Veri Tabanı aynı zamanda Ticaret Politikası Gözden Geçirme (Trade Policy Reviews [TPR]) Raporları'nda yer alan çevre ile ilgili politikalar, önlemler veya programlar hakkındaki bilgileri kapsar. 2020'de yapılan incelemelere göre, çevreyle ilgili ticaret politikaları ve önlemleri şunları içerir: Çevresel zorunluluklar ve nicel kısıtlamalar (örneğin teknik düzenleme veya şartnameler, uygunluk değerlendirme prosedürleri, ithalat/ihracat lisansları, yasaklar); fiyat ve piyasaya dayalı önlemler (örneğin ithalat/ihracat tarifeleri, ithalat/ihracat kotaları ve dahili vergiler); destek önlemleri (örneğin hibeler ve doğrudan ödemeler, krediler ve finansman, vergi imtiyazları, parasal olmayan destek önlemleri, gelir veya fiyat desteği ve kamu alımları) (CTE, 2022, s. 9).

DTÖ ve İklim Değişikliği Sorunu

İklim rejiminin başlangıcında ve sonrasında ivme kaybettiği süreçte (Şahin, 2017), DTÖ'nün konunun daha çok dışında kaldığı ifade edilebilir. Paris Anlaşması'yla iklim rejiminin genişlemesi, DTÖ'yü oluşturan devletlerin azaltım ve uyum konusunda taahhüt üstlenmesi, zaman içinde taahhütlerinde sıkılaştırıcı hatta karbon nötr olma hedefleri koymaları ile birlikte ticareti etkileyecek iklim önlemlerinin artmasıyla DTÖ'nün iklim değişikliği ile bağı daha çok görünür olmaya başlamıştır.

DTÖ iklim değişikliği konusuna yönelik ilgisini üç açıdan ifade etmektedir (WTO, 2022a; WTO, 2022b): DTÖ iklim değişikliği konusuyla ilgilidir, çünkü iklim değişikliği önlemleri ve politikaları uluslararası ticaretle birçok farklı şekilde kesişmektedir. Birincisi, ticari açıklık (*trade openness*), örneğin dünya kaynaklarının (doğal kaynaklar dahil) verimli bir şekilde tahsis edilmesini teşvik ederek, yaşam standartlarını yükselterek (ve dolayısıyla daha iyi çevresel kalite talebini) ve çevresel mal ve hizmetlere erişimi geliştirerek iklim değişikliği azaltım ve uyum çabalarına yardımcı olabilir. İkinci olarak, DTÖ konusuyla ilgilidir, çünkü alınan ulusal azaltım ve uyum önlemleri (rekabet koşullarını değiştirebilecekleri için) uluslararası ticaret üzerinde bir etkiye sahip olabilir ve DTÖ kurallarına tabi olabilir. Üçüncü olarak DTÖ, üyelere ticaret ve iklim değişikliği konusunda açık ve bilinçli diyalog kurma, ilgili önlemleri tartışma ve bilgi ve deneyimleri paylaşma fırsatı verir.

Uluslararası ticaret içinde ihraç edilen ve ithal edilen mal ve hizmetlerin üretimi ve nakliyesinden kaynaklanan sera gazı emisyonları küresel sera gazı emisyonlarının ortalama %20-30'unu oluşturmaktadır (Xu, Tresa, Bacchetta, Bellelli ve Monteiro, 2021, s. 1).

Sera gazı emisyonlarını azaltma ve uyum önlemleri ile genişleyen iklim değişikliği rejimlerinin uluslararası ticaret kurallarına uygunluğu konusunda endişeler artmaktadır. Bu potansiyel gerilim kaynağının iki boyutu vardır (Low, Marceau ve Reinaud, 2011). Birinci olarak, ülkelerin asimetrik iklim politikaları uyguladığı durumlarda karbon kaçağı ortaya çıkabilir. Bir ülkedeki bir endüstri, sera gazı emisyonlarını azaltmak için ek maliyetler üstlendiğinde ve diğer ülkelerdeki aynı endüstriler daha az (veya sıfır) maliyete maruz kaldığında, bu ülkedeki ekonomik faaliyetler diğer ülkelere kayar ve emisyonlar azaltılmamış olur. İkinci boyut birinciyle bağlantılıdır. Karbon kısıtlaması daha fazla olan ülkelerdeki endüstriler, daha az kısıtlamaya sahip ülkelerdeki aynı endüstrilerden gelen ek rekabet baskısı karşısında kendilerini mağdur hissedeceklerdir. Bu durumda da kendileri için hükümetlerinden rekabet kayıplarının tazmini için yeni politikalar talep edeceklerdir. Bu tür politika tepkileri ister sınırda vergi düzenlemeleri ister yasal düzenleme veya sübvansiyon olsun, uluslararası ticareti kaçınılmaz olarak etkileyecektir (Low vd., 2011, s. 1).

İklim değişikliği ve ticaret arasındaki artan ilişki/gerilim, ulusal düzeyde çoğalan iklim çabalarının çok taraflı bir iş birliğine dönüşmesini de gerektirmektedir. Ancak çok taraflı iklim ve ticaret iş birliğinin önünde bazı zorluklar bulunmaktadır. Low vd. (2011) iki zorluğa işaret etmektedirler. Birincisi, Kyoto Protokolü emisyon azaltım yükümlülüklerine hem gelişmiş ekonomilerin hem de yükselen ekonomilerin dahil edilmesi ve daha üst sınırlardan yükümlülükler belirlenmesi gerekirdi; ancak yükün bu şekilde dağılımı konusunda bir anlaşma olmamıştır. İkinci zorluk ise, iklim değişikliği için farklı karbon kısıtlamalarının sadece sektörel bazda bir etki göstermemesi, aynı zamanda hatta daha da önemli olarak devletlerin karşılaştırmalı üstünlüklerinde değişiklikler yaratıyor olmasıdır (Low vd., 2011, s. 1).

Paris Anlaşması ile dünyadaki tüm devletlerin iklim değişikliği ile mücadelede rol alması mümkün hale gelmiş, iklim önlemleri genişlemiştir. Ancak Paris Anlaşması ülkelerin gönüllü olarak belirlemiş oldukları ulusal emisyon katkı planlarına dayanmaktadır. Bu durumda farklılaşan iklim hedef ve araçları karşısında iş birliği daha da zorlaşmaktadır.

DTÖ 2020 Çevre Veri Tabanı Raporu içinde konuya özel analiz kısmında 2011- 2020 dönemi itibariyle iklim değişikliği konusuna yer verilmiştir. İklim değişikliği ile ilgili bildirilen önlem sayısı 2011’de 455 iken, 2015’te 488,

2019'da 580, 2020'de 274 olarak gerçekleşmiştir.⁵ Toplamda, DTÖ üyeleri 10 yılda iklim değişikliği konusunda 4.102 önlem (tüm EDB önlemlerinin %31'i) bildirmiştir (CTE, 2022, s. 12).

Çevre Veri Tabanına dahil edilen tüm bildirilmiş ticari önlemler, birçoğu iklim değişikliği ile doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan çevresel hedeflere yöneliktir. Bu hedefler ağaçlandırma/yeniden ağaçlandırma; hava kirliliğinin azaltılması; alternatif ve yenilenebilir enerji; iklim değişikliği azaltım ve uyum; enerji tasarrufu ve verimliliği; ve ozon tabakası korumasıdır. Bu önlemler içinde son 10 yılda 794 önlemler özel olarak "iklim değişikliği azaltım ve uyum" hedefi belirtilmiştir. Tüm iklimle ilgili hedefler içinde üyeler tarafından takip edilen iki önemli hedef "enerji tasarrufu ve verimliliği" ile "alternatif ve yenilenebilir enerji" hedefleri olmuştur (iklimle ilgili tüm önlemlerin %73'ü) (CTE, 2022, s. 14).

İklimle ilgili söz konusu önlemlerin çoğu Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Tedbirler Anlaşması (%44) ve Ticarete Teknik Engeller Anlaşması (%34) kapsamında tebliğ edilmiştir. 2011-2020 dönemi için iklim değişikliği için en yaygın ilk üç sıradaki ticaret politikası önlemleri teknik düzenleme veya şartnameler (1.344 önlem; %33), hibeler ve doğrudan ödemeler (1.084 önlem; %26) ve uygunluk değerlendirme prosedürleri (533 adet; %13) olmuştur. Başvurulan diğer önlemler ise sırasıyla vergi indirimleri, ithalat lisansları, krediler ve finansman, yasaklama, telafi edici tedbir/soruşturma, parasal olmayan destek, ihracat lisanslarıdır (CTE, 2022, s. 14-15).

Son 10 yılda 128 DTÖ üyesi iklimle ilgili en az bir veya daha fazla önlem bildirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin son yıllardaki bildirimlerinin sayısında bir artma olmakla birlikte (toplam bildirim sayısı gelişmekte olan ülkelerin 1.588, en az gelişmiş ülkelerin 62), iklimle ilgili bildirimlerin yaklaşık %58'i gelişmiş ülkeler tarafından yapılmıştır. Ayrıca bildirimde bulunan ilk on üyenin toplam bildirimleri veri tabanına kaydedilen iklimle ilgili tüm bildirimlerin %67,8'ini oluşturmuştur. İklim değişikliği ile ilgili önlemleri en çok bildiren devletler Amerika Birleşik Devletleri (1.018), Avrupa Birliği (715), Çin (305), Avustralya (172), Kanada (147), Japonya (128), Şili (83), Ekvador (66) ve Peru'dur (63) (CTE, 2022, s. 14).

2011-2020 döneminde toplam 162 Ticaret Politikası Gözden Geçirme (TPR) Raporu yayımlanmıştır. Bu TPR'lerin ortalama olarak %83'ü iklim de-

⁵ Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Tedbirler Anlaşması uyarınca DTÖ üyeleri iki yılda bir bildirimde bulunmaktadır. 2020 yılında Anlaşma kapsamında bildirilen bildirim ve önlem sayısı 2019 yılına göre önemli ölçüde düşük kalmıştır (CTE, 2022).

ğişikliği ile ilgili ticaret politikaları, önlemleri veya sektörel referansları içermektedir. TPR'lerde söz konusu bilgilerin bulunduğu ilk 10 DTÖ üyesi Avrupa Birliği (123), Avustralya (65), Amerika Birleşik Devletleri (63), Çin (60), İsviçre ve Lihtenştayn (47), Tayland (44), Endonezya (44), Norveç (41), Kanada (37) ve Tayvan'dır (Çin Cumhuriyeti) (36). TPR'lerde yer alan iklimle ilgili referans örneklerinden bazıları şu şekilde sıralanabilir: Avustralya'nın birincil endüstrilerindeki sera gazı emisyonlarını %63 azaltma arayışı; Avrupa Birliği'nin endüstriyel emisyonlar ve ortam hava kalitesine ilişkin dikey düzenlemeleri; Endonezya'nın deniz balıkçılığı sektörü için iklim azaltım ve uyum stratejileri; Tayland'ın kurumlar vergisi ve tarife muafiyetleri vb. ile yenilenebilir enerjiyi teşviki; Zimbabwe'nin karbon vergisi (CTE, 2022, s. 15-17).

İklim değişikliği ile mücadele ortak bir hedef olarak görülmekle birlikte, iklimle ilgili bildirimde bulunan ülkelerin daha çok gelişmiş ülkeler olması hem gelişmiş ülkeler arasında hem de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki sorunları çoğaltmıştır. Özellikle devletlerin yeni yeşil iş alanlarındaki rekabeti, DTÖ'de yenilenebilir enerji kaynaklarıyla birlikte kullanılan mallarla ilgili ticari anlaşmazlıkları artırmıştır. Bu eğilim, 2012-2013'ten itibaren yenilenebilir enerjinin büyük üreticileri arasında hızlanmıştır. Biyoyakıt, güneş enerjisi ve rüzgar ürünlerine karşı 41'den fazla anti-damping ve telafi edici vergi davası başlatılmıştır. Bu vakalar, yeşil sanayi politikasının yükselişinin tetiklediği yeni nesil ticaret ve çevre çatışmalarını temsil etmektedir (United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2021, s.1).⁶

İklim Değişikliği Azaltım ve Uyum Önlemlerinin DTÖ Kural ve Uygulamaları İçindeki Yeri

İklim değişikliği konusunun başlı başına DTÖ'nün çalışma programının bir parçası olmadığı ve iklim değişikliğine özel DTÖ kurallarının olmadığı (WTO, 2022a, s. 1) ifade edilmiştir. Bu noktada DTÖ'yü kuran Marakeş Anlaşması'nın önsözünde belirtilen, sürdürülebilir kalkınma ve çevre koruma hedeflerinin DTÖ'nün merkezinde yer aldığı ifade edilerek iklim ve ticaret arasındaki bağlantı öncelikle buradan türetilmektedir (WTO, 2022b).

⁶ Rüzgar, güneş enerjisi, biyodizel olmak üzere yenilenebilir enerjiyle ilgili anlaşmazlıklardan bazı örnekler şunlardır: Kanada- Yenilenebilir Enerji Üretim Sektörünü Etkileyen Belirli Önlemler; Çin- Rüzgar Enerjisi Ekipmanı İle İlgili Önlemler; Kanada- Tarife Garantisi Programına İlişkin Önlemler; Amerika Birleşik Devletleri- Çin'den Gelen Bazı Ürünlerde Telafi Edici ve Anti-damping Önlemleri; Hindistan- Güneş Pilleri ve Güneş Modüllerine İlişkin Belirli Önlemler; Avrupa Birliği- Arjantin'den Biyodizel Üzerine Damping Önlemleri; Avrupa Birliği- Biyodizel İthalatı ve Pazarlamasına İlişkin Belirli Önlemler ve Biyodizel Endüstrisini Destekleyici Önlemler; Avrupa Birliği- Endonezya'dan Biyodizel Üzerine Damping Önlemleri; Peru - Arjantin'den Biyodizel İçin Anti-Damping ve Telafi Edici Önlemler (WTO, 2022c).

DTÖ günümüzde iklim değişikliği sorununu, uluslararası toplumun bugüne kadar üstesinden gelmek zorunda olduğu en büyük sürdürülebilir kalkınma sorunu, sınırları aşan ve uluslararası düzeyde de çözümler gerektiren bir meydan okuma olarak görmektedir (WTO, 2022a, s. 1).

İklim azaltım ve uyum önlemlerinin DTÖ'nün kural ve uygulamaları içindeki yerine ilişkin değerlendirmelerde dikkate alınan unsurlar vardır. Öncelikle mevcut GATT ve DTÖ kuralları iklim değişikliği sorunlarını ve politikalarını ele almak için hazırlanmış değillerdir (Low vd., 2011, s. 1). Ürünlerin karbon içeriğine dayalı iklim değişikliği azaltma önlemlerinde hangi GATT/DTÖ kurallarının geçerli olacağının belirlenmesinde şu faktörler önemli bir rol oynamaktadır: (i) hükümetlerin iklim değişikliğini hafifletmek için yeni politika mekanizmaları tasarımları, (ii) rekabet edebilirlik ve karbon kaçağı ile ilgili endişeler ve ilgili korumacılık riski, (iii) sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik evrensel taahhüdün olmaması ve ilgili emisyonların azaltılmasını teşvik etmek için ticari önlemleri kullanma isteği, (iv) anlaşmalar-daki belirsizlikler gibi, DTÖ'nün anlaşmazlık çözüm sisteminde de henüz bazı konuların (örneğin, ürünle ilgili olmayan üretim süreçlerine ilişkin önlemlerin) netleştirilmemiş olması (UNEP ve WTO, 2009, s. 103).

DTÖ kuralları kapsamındaki genel yaklaşım, dikkatle hazırlanmış bir dizi koşula saygı duyulduğu sürece, belirli politika hedeflerine ulaşmak için ticaret önlemlerinin kullanılabileceğini, bir dereceye kadar ticaret kısıtlamasının gerekli olabileceğini kabul etmek olmuştur. İklim değişikliği azaltım ve uyum önlemleri ile ilgili olabilecek başlıca DTÖ anlaşmaları Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), Ticarette Teknik Engeller Anlaşması (TBT), Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Anlaşması, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade in Services [GATS]), Ticaretle İlişkili Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights [TRIPS]) olarak sayılabilir (Seyfarth, Broek ve Wissma, 2020, s. 17; UNEP ve WTO, 2009; s. 89; WTO, 2022a, s. 7).⁷

İzleyen başlıklarda söz konusu anlaşmalar kısaca ele alınacaktır. Bu noktada kurallar arasındaki bağlantı gibi, kurumsal düzeyde de bir bağlantı görülmektedir. DTÖ'ye (WTO, 2022a, s. 5) göre, BMİDÇS ve DTÖ kuralları birbirinden izole bir şekilde işlememektedir. BMİDÇS'nin 3.5. Maddesi ve Kyoto Protokolü'nün 2.3. Maddesi, iklim değişikliği ile mücadele için alınan tedbirlerin, keyfi veya haksız bir ayrımcılık veya uluslararası ticaret üzerinde örtülü

⁷ DTÖ sistemi içinde iklim değişikliği ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan ve devam eden müzakereler de vardır. Söz konusu müzakereler bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

bir kısıtlama teşkil etmemesi ve uluslararası ticaret ve diğer taraflar üzerindeki sosyal, çevresel ve ekonomik etkiler dahil olumsuz etkileri en aza indirecek şekilde uygulanması gerektiğini belirtmektedir. BMİDÇS Sekreteryası, DTÖ Ticaret ve Çevre Komitesi'nin toplantılarına katılır ve Komite'nin *ad hoc* gözlemcisidir. DTÖ Sekreterliği, BMİDÇS Taraflar Konferansı toplantılarına katılır (WTO, 2022a, s. 5).

Diğer yandan DTÖ'nün iklim değişikliği azaltım ve uyum önlemlerine yaklaşımı DTÖ içindeki diğer süreçlerden de etkilenmektedir. DTÖ bünyesinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hem nicelik hem de ekonomik güç noktasındaki asimetrik durumu, ülkeler arasında çıkar farklılıkları, gelişmekte olan ülkelerin yeterli maddi olanaklara ve insan gücü kapasitesine sahip olamaması; DTÖ'nün şeffaflık ve hesap verebilirlik sorunları bunlardan bazılarıdır. DTÖ'de çok taraflı ticaretin serbestleştirilmesi taleplerinde uzlaşma sağlanamamasına neden olan bu tür sorunlar (Vurdu, 2008, s.74-75), hem mevcut DTÖ kurallarının iklim için uygulanmasında hem de iklim değişikliğini konu alacak yeni bir anlaşmanın inşası sırasında da görünür olmaktadır.

Ayrıca Panel ve Temyiz Organı önlerine gelen anlaşmazlıklarda vermiş oldukları kararlar ile uygulamayı yönlendirmektedirler. 1995'ten bu yana, 612 anlaşmazlıkta 350'den fazla karar almışlardır (WTO, 2022d). Ancak günümüzde Temyiz Organı'nın geleceği belirsizdir. 1996–2018 yılları arasında Temyiz Organı'na giden 156 uyuşmazlığın 85'inde taraf olan ABD, Temyiz Organı'nın kararlarını ve çalışma esaslarını sert bir şekilde eleştirmiş; 2017'den itibaren de Anlaşmazlık Çözüm Organı'nın Temyiz Organı'na yeni üye atamalarını veto etmiştir (Ardıyok, Basar ve Bedük, 2019). Temyiz Organı'nın son mevcut üyesinin görev süresi 30 Kasım 2020 tarihinde sona ermiştir. Bu tarihten itibaren hiç üyesi kalmayan Temyiz Organı temyiz davalarını inceleyememektedir (WTO, 2022e).

Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve İklim Değişikliği

İklim değişikliği önlemleri açısından GATT Anlaşması'nda dikkat çeken konular ayrımcılık yapmama ilkesi ve genel kurallara karşı ileri sürülebilecek istisnalardır.

Ayrımcılık Yapmama İlkesi

GATT Anlaşmasında yer alan ayrımcılık yapmama ilkesi, üye devletler arasında ve herhangi bir devletin iç pazarında olmak üzere en çok kayırılan ülke ilkesi ve ulusal muamele ilkesine dayanmaktadır. GATT Madde I.1, en çok kayırılan ülke ilkesi gereği, herhangi bir üye tarafından başka bir üye

menşeli herhangi bir ürüne tanınan herhangi bir avantaj, imtiyaz veya muafiyetin, diğer tüm üye ülkeler menşeli benzer ürüne derhal ve koşulsuz olarak tanınacağını belirtir. Ulusal muamele ilkesinde ise GATT'ın III. Maddesi uyarınca, bir üye, kendi iç pazarında kendi ürünleri ile benzeri yabancı ürünler arasında ayırım yapmayacaktır. Ayrımcılık yapmama ilkesinin uygulanmasıyla ilgili olarak tartışılan kilit sorulardan biri, yerli ve ithal ürünlerin "benzerliği" ile ilgilidir (UNEP ve WTO, 2009, s. 106).

DTÖ'nün anlaşmazlık çözüm sisteminde iklim değişikliğini azaltmaya yönelik politikalar tartışılmamıştır. Ancak "benzerlik" tanımı sorunu, anlaşmazlık çözüm organları tarafından bir dizi davada ele alınmıştır. AT – Asbest Davası'nda Temyiz Organı tarafından ifade edildiği gibi, ürünlerin benzerliğinin analizi, ilgili ürünlerin paylaşabileceği dört "özellik" kategorisine dayanmaktadır: "(i) ürünlerin fiziksel özellikleri; (ii) ürünlerin aynı veya benzer son kullanımlara ne ölçüde hizmet edebileceği; (iii) tüketicilerin ürünleri, belirli bir istek veya talebi tatmin etmek için belirli işlevleri yerine getirmenin alternatif yolları olarak algılama ve ele alma derecesi; ve (iv) tarife amaçları için ürünlerin uluslararası sınıflandırması". Ancak Temyiz Organı, benzerlik kavramının her bir vaka bazında ele alınması gerektiğini, anılan dört kriterin kapalı bir kriterler listesi değil, ilgili kanıtları sıralama ve inceleme görevinde yardımcı olacak araçlar olduğunu belirtmiştir (UNEP ve WTO, 2009, s. 107).

Yukarıda belirtilen dört kriterin iklim değişikliği önlemlerine uygulanmasıyla ilgili önemli bir soru, ürünlerin, üretim yöntemlerindeki farklılıklar nedeniyle (ürünle ilgili olmayan süreçler ve üretim yöntemleri), kullanılan üretim yöntemi nihai üründe bir iz bırakmasa bile, yani nihai ürünün fiziksel özellikleri aynı kalsa bile, "benzersiz" olarak kabul edilip edilmeyeceğidir (UNEP ve WTO, 2009, s. 107).

Low vd. (2011, s. 2) GATT ve iklim önlemlerinin uyuma zorluğuna şöyle örnek vermektedir: GATT'ın temel ayrımcılık yapmama ilkesi, genellikle ürün bazlı olmayan süreç ve üretim yöntemlerine dayalı ayrımları yasaklar. Bununla birlikte, sera gazı azaltımını hedefleyen iklim değişikliği ile ilgili politikalar genellikle ürünleri tek başına ele almaz; sektörler, endüstriler, firmalar veya tesisler gibi daha geniş değişkenlere odaklanarak genellikle süreç ve üretim yöntemlerini ele alır. Sonuç olarak, bu daha geniş tabanlı iklim değişikliği politikaları, ilgili ürünler arasında ürün dışı kriterler temelinde ayrımcılık yapabilir. Bu GATT'ın ulusal muamele hükümleriyle çelişecektir.

Diğer yandan DTÖ anlaşmaları ve içtihatları çerçevesinde, "benzer" ürün tanımlamasında bir ürünün "karbon içeriği" ile ilgili herhangi bir kriter kul-

lanılmadığına işaret edilmektedir. DTÖ Temyiz Organı'nın belirttiği benzerlik kriterlerinin temelinde, ürünler arasındaki rekabetçi ilişkinin doğası ve kapsamı hakkında bir belirleme olduğu, örneğin, üretim süreci nihai ürünü değiştirmeyeceğinden, yenilenebilir enerji veya fosil yakıtlar kullanılarak üretilen otomobiller arasında ayırım yapmayı büyük ölçüde karmaşıktırdığı ifade edilmektedir (Republic of Turkey Ministry of Trade, 2020, s. 1).

GATT İstisnaları

GATT Madde XX., DTÖ üyelerinin GATT kurallarından muaf tutulabilecekleri bir dizi özel durumu ortaya koymaktadır. Özellikle çevrenin korunmasıyla ilgili olarak maddenin (b) ve (g) paragraflarında iki istisnaya yer verilmektedir. Bu iki paragrafa göre, DTÖ üyeleri insan, hayvan veya bitki yaşamını veya sağlığını korumak için gerekli (b) veya tükenebilir doğal kaynakların korunmasıyla ilgili (g) politika tedbirlerini kabul edebilir. Ancak söz konusu önlemler GATT Madde XX'nin Girişinde belirtilen kural gereği, keyfi veya haksız, gereksiz ayrımcılık veya gizlenmiş bir kısıtlama oluşturacak şekilde uygulanmamalıdır (Toprak, 2012, s. 5; UNEP ve WTO, 2009, s. 107).

GATT/DTÖ anlaşmazlık çözüm sisteminde geçmiş davalarda, Madde XX'nin (b) ve (g) paragraflarının kapsamına giren bir dizi politika tespit edilmiştir. Bunlar Madde XX (b) kapsamında sigara tüketimini azaltmaya yönelik politikalar, yunusları koruma, asbestin neden olduğu insan sağlığı risklerini azaltma, atık lastiklerin birikmesinden kaynaklanan insan, hayvan ve bitki yaşamı ve sağlığına yönelik riskleri azaltma politikalarıdır. Madde XX (g) kapsamında ise ton balığı, somon ve ringa balığı, yunus, kaplumbağa, temiz havanın korunmasına yönelik politikalar olmuştur (UNEP ve WTO, 2009, s. 108).

UNEP ve DTÖ tarafından yayımlanmış olan Ticaret ve İklim Değişikliği başlıklı Rapor'da (2009) iklim değişikliği politikaları ile ilişki kurulabilecek DTÖ'deki davalardan örnekler verilmektedir. Örneğin, ABD – Benzin Davası konuyla ilgili olabilir. Bu davada, Panel, benzin tüketiminden kaynaklanan hava kirliliğini azaltmaya yönelik bir politikanın, Madde XX(b)'de belirtildiği gibi insan, hayvan ve bitki yaşamının veya sağlığının korunmasına ilişkin bir politika olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca Panel, temiz havanın tükenmesini azaltmaya yönelik bir politikanın, Madde XX(g) kapsamında bir doğal kaynağı koruma politikası olduğunu tespit etmiştir (UNEP ve WTO, 2009, s. 108).

Bu çerçevede CO₂ emisyonlarını azaltmaya yönelik politikaların, insanları iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarından (sel veya deniz seviyesinin yükselmesi gibi) korumayı amaçladıklarından dolayı Madde XX(b) veya yalnızca

gezegenin iklimini değil, aynı zamanda küresel ısınma nedeniyle yok olabilecek bazı bitki ve hayvan türlerini de korumayı amaçladıkları için Madde XX(g) kapsamına girebileceği tartışılmaktadır (UNEP ve WTO, 2009, s. 108).

ABD – Karides Davası’nda Temyiz Organı, Madde XX(g) kapsamında kabul edilen politikanın yalnızca Amerika Birleşik Devletleri sularındaki kaplumbağalara değil, aynı zamanda ulusal sınırlarının ötesinde yaşayanlara da uygulanacağını kabul etmiştir. Temyiz Organı, XX(g) maddesinin amaçları doğrultusunda göçmen ve tehlike altındaki deniz popülasyonları ile ABD arasında yeterli bir bağlantı olduğunu tespit etmiştir. Bu nokta, iklim değişikliği azaltım politikaları bağlamında özellikle önemlidir. Bu çerçevede, gerçekten de bu bulgunun, bir üyenin yerel azaltım politikası veya bir sınır önlemi ile bu politikanın amaçlanan hedefi olan küresel bir ortak varlığın (atmosfer) korunması arasında yeterli bir bağlantı kurmakla ilgili olabileceği ileri sürülmektedir (UNEP ve WTO, 2009, s. 108).

Ticarette ilgili bir iklim değişikliği önleminin XX. Maddesinin (b) ve (g) paragrafları kapsamında bir istisnadan yararlanabilmesi için, belirtilen iklim değişikliği politikası hedefi ve söz konusu önlem arasında bir bağlantı kurulması gerekir. Maddenin ifadesinde de görüldüğü gibi, önlem, insan, hayvan veya bitki yaşamının veya sağlığının korunması için “gerekli” (b) veya tükenbilir doğal kaynakların korunması ile “ilgili” (g) olmalıdır. Madde XX(b) kapsamında bir önlemin “gerekli” olup olmadığını belirlemek için Temyiz Organı tarafından bir çevresel önlemin politika hedefi, önlemle korunan ortak çıkarların veya değerlerin önemi, önlemin uluslararası ticaret üzerindeki etkisi ve ticareti daha az kısıtlayıcı olabilecek olası alternatifleri vb. faktörler dikkate alınmaktadır. Örneğin, Brezilya – Kaplanmış Lastikler Davası’nda, AT – Asbest Davası’nda Temyiz Organı şikayete konu olan ticaret yasaklarının, gerçek bir alternatifinin olmadığına işaret etmiştir. Temyiz Organı’na göre, izlenen ortak çıkarlar veya değerler daha hayati veya önemliyse, bu amaçlara ulaşmak için tasarlanmış gerekli önlemleri kabul etmek o kadar kolay olacaktır (UNEP ve WTO, 2009, s. 108-109).

Bir önlemin XX(g) maddesi uyarınca “ilgili” olması için Temyiz Organı’na göre, bir üye, araçların (yani seçilen önlemin) amaçlarla (yani, tükenbilir doğal kaynakların korunmasına ilişkin belirtilen politika hedefi) “makul bir şekilde ilişkili” olduğunu tespit etmelidir. Ayrıca, Madde XX(g) kapsamında haklı gösterilebilmesi için, ithalatı etkileyen bir önlem “yerli üretim veya tüketim üzerindeki kısıtlamalarla bağlantılı olarak” uygulanmalıdır (eşitlik şartı). Örneğin, ABD – Benzin Davası ve ABD – Karides Davası bağlamında, Temyiz Organı, seçilen önlemlerin hem ithal hem de yerli ürünleri

etkilediği için, bir başka deyişle yurt içinde de kısıtlamalar getirildiği için eşitlik şartını karşıladığına işaret etmiştir (UNEP ve WTO, 2009, s. 109).

Madde XX'nin giriş cümlesi gereği, önlemin uygulanması keyfi veya haksız ayrımcılık aracı veya uluslararası ticarette örtülü bir kısıtlama teşkil etmemelidir. DTÖ içtihatları, bir önlemin Madde XX'nin giriş hükmüne uygun olarak uygulandığını göstermeye yardımcı olabilecek bazı koşulların altını çizmiştir. Bunlar, davalı tarafından ticaret ve çevre alanında uluslararası düzeyde üstlenilen ilgili koordinasyon ve iş birliği faaliyetleri, tedbirin tasarımı, farklı ülkelerdeki farklı durumları dikkate alma esnekliği ve ayrıca ayrımcılığın varlığını açıklamak için ileri sürülen gerekçe olarak sıralanabilir (UNEP ve WTO, 2009, s. 109).

Örneğin, ABD – Benzin Davası'nda Temyiz Organı, kararında, ABD'nin gündeme getirdiği idari sorunları hafifletmek için etkilenen ülkelerle iş birliği düzenlemelerine girme olasılığını yeterince araştırmadığına işaret etmiştir. Ayrıca, ABD – Karides Davası'nda, ABD'nin deniz kaplumbağalarının korunması konusunda bazı üyelerle iş birliğine dayalı bir yaklaşım benimseyerek diğerleriyle gerçekleştirmemesini "DTÖ üyelerine farklı davrandığı"nın, önlemin, DTÖ üyeleri arasında haksız bir şekilde ayrımcılık yapacak şekilde uygulandığının bir göstergesi olarak kabul etmiştir. Temyiz Organı ayrıca, "mümkün olduğunca", tek taraflı bir yaklaşıma göre çok taraflı bir yaklaşımın tercih edildiğini kabul etmiştir. Bir DTÖ üyesinin, diğer bölgelerin kendine özel koşullarını dikkate almadan, başka bir üyeden esasen aynı düzenleyici programı benimsemesini istemesini kabul edilemez olarak değerlendirmiştir (UNEP ve WTO, 2009, s. 109- 110)

Ticarette Teknik Engeller Anlaşması (TBT) ve İklim Değişikliği

Ticarette Teknik Engeller Anlaşması uyumun zorunlu olduğu teknik düzenlemeler ile isteğe bağlı olan standartlar arasında bir ayırım yapar. İklimle ilgili önlemlerin bazıları devletler tarafından belirlenen zorunlu idari düzenlemeler iken, bazıları, özel kuruluşlar tarafından benimsenen gönüllü standartlar ve etiketleme şemalarıdır. Bu tür gönüllü standartların nasıl kabul edileceği ve uygulanacağı konusunda tartışmalar vardır (UNEP ve WTO, 2009, s. 125).

DTÖ standartlarda örneğin Uluslararası Standardizasyon Örgütü'nün (International Organization for Standardization [ISO]) standartlarını tanımıştır. Diğer yandan artan sayıda özel sektör standardı belirli üretim veya etiketleme gerekliliklerini içermektedir ve zorunlu olmamakla birlikte, bir dizi ürün için pazara erişim koşullarını etkileyebilirler (WTO, 2022a, s. 6). Özel karbon etiketlemesinin (özellikle, "gıda milleri" planlarının) son zamanlarda

yaygınlaşması göz önüne alındığında, TBT Anlaşması'nın özel kuruluşlar (örneğin gıda tedarik zincirleri) tarafından geliştirilen ve benimsenen bu tür kurallarla potansiyel ilgisi dikkat çekmektedir (UNEP ve WTO, 2009, s. 125).

TBT Sözleşmesi'nde teknik düzenleme, ürün özelliklerini veya bunlarla ilgili süreçleri ve üretim yöntemlerini gösteren, ilgili idari hükümler de dahil olmak üzere, uyulması zorunlu olan bir belge olarak tanımlanmaktadır. Ancak ürün özellikleriyle ilgili süreçler ve üretim yöntemlerini içeren teknik düzenlemelerin ürünle ilgili olmayan süreç ve üretim yöntemlerini içerip içermediği konusunda yine farklı yorumlar vardır. Bir dizi enerji- verimlilik ve emisyon azaltma standartları ve etiketleme şemalarının ürünle ilgili olmayan süreç ve üretim yöntemlerine (yani, bir ürünün üretiminde yer alan emisyonlar, nihai ürünün özelliklerinde iz bırakmaz) dayandığından (UNEP ve WTO, 2009, s. 125), bu tür düzenlemelerin zorunlu olup olamayacağı tartışılmaktadır.

Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Anlaşması (SCM) ve İklim Değişikliği

SCM Anlaşması öncelikle sübvansiyonu üç gerekli unsura sahip olarak tanımlamaktadır: (a) finansal bir katkı sağlanmıştır; (b) katkı, bir DTÖ üyesinin topraklarında bir hükümet veya bir kamu kuruluşu tarafından yapılmıştır; (c) katkı bir fayda sağlamıştır. Bir "finansal katkı", doğrudan fon transferlerini (örneğin, hibeler veya krediler), potansiyel doğrudan fon transferlerini (örneğin, kredi garantileri), vazgeçilen devlet gelirlerini (örneğin, vergi kredileri yoluyla mali teşvikler), genel altyapı dışındaki mal ve hizmetlerin devlet tarafından sağlanmasını ve devletin mal satın almasını ifade edebilir. SCM Anlaşması iki sübvansiyon kategorisi arasında bir ayrım yapmaktadır. Bunlardan ilki yasaklanmış sübvansiyonlar, diğeri ise önlem alınabilir sübvansiyonlardır. İhracat performansına dayalı veya ithal ikamesi amaçlı sübvansiyonlar tamamen yasaklanmakta, bunun dışında kalan, anlaşmadaki tanımı itibarıyla sübvansiyon kapsamına giren her türlü destek, önlem alınabilir sübvansiyon sınıfına girmektedir. İkinci kategorideki sübvansiyonlar, yalnızca olumsuz etkilere neden olduklarına inanılıyorsa diğer üyeler tarafından sorgulanmaya açıktır (Tan, 2008, s. 239; UNEP ve WTO, 2009, s. 116).

İklim önlemleri çerçevesinde önerilen sübvansiyonların hangi kategoriye girdiği, uygulanıp uygulanmayacağı önem kazanmaktadır. Örneğin, bir ülke ürünleri karbon ayak izine göre vergilendiriyorsa, en olası sonuç olarak, farklı ürünler farklı vergi oranlarına tabi olacaktır. Karbon vergilerinin farklı şekilde uygulanmasının, "hükümet tarafından yapılan mali katkı" teşkil edip

etmeyeceği açık değildir. Bir taraftan bakıldığında, bir DTÖ üyesi, belirli herhangi bir gelir kategorisini vergilendirmemekte özgürdür. Diğer yandan yerli ürünlerin ithal ürünlerden daha düşük vergiye tabi olacağı şekilde tasarlanırsa, daha düşük vergi oranının, aksi takdirde vadesi gelen, vazgeçilen geliri teşkil ettiği ileri sürülebilir. ABD – Yabancı Satış Şirketleri için Vergi Uygulaması Davası’nda Temyiz Organı yurt dışı ve yurt içi satışlardan elde edilen gelirler için farklı vergi muamelesinde sübvansiyonun mevcut olduğuna karar vermiştir (Condon, 2009, s. 6).

Yenilenebilir enerjiyle ilgili olarak iki açıdan sübvansiyonlar söz konusudur. Bir tarafta yeşil endüstri politikasının yükselişi ile iyi, yeşil sübvansiyonlara alan açma, diğer tarafta kötü sübvansiyonlar için alan daraltma talepleri vardır. Yenilenebilir enerjiyle ilgili ticari anlaşmazlıklar, sistemik bakış açısından önemlidir. Bu davalar – ticaret ve çevre ile ilgili bazı eski davalar gibi – kurallara uyulup uyulmadığı ile ilgili değildir. Kuralların doğru olup olmadığı ile ilgilidirler (UNCTAD, 2021, s.23).

Yenilenebilir enerji kaynaklarının ve düşük karbonlu mal ve teknolojilerin geliştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını artırmaya yönelik olarak hükümetlerin finansal destek politikaları, bu tür malların fiyatını ve üretimini etkileyebilir. Uluslararası ticaret perspektifinden bakıldığında, bu tür politikalar üreticilerin maliyetlerini düşürür ve ürün fiyatlarının düşmesine neden olur. Buna karşılık, daha düşük fiyatlar, ihracatçı ülkelerin sübvansiyon eden ülkenin pazarına erişimini azaltabilir veya sübvansiyon eden ülkenin ihracatını artırabilir. Ayrıca, bazı ülkeler, emisyon yüklenme maliyetini dengelemek -böylece uluslararası rekabet gücünü korumalarını sağlamak için- yerli enerji tüketen sanayilere sübvansiyonlar sağlayabilir (Low vd., 2011, s. 35; UNEP ve WTO, 2009, s. 115). Kanada Ontario’da yerel üretimi desteklemek için yenilenebilir enerjinin aşağı yönlü dağıtımının sübvansiyon edilmesine Avrupa Birliği, Japonya ve diğerleri karşı çıkmıştır ve DTÖ Paneli ve Temyiz Organı tarafından da reddedilmiştir. Çin’in fotovoltaik üreticilerine ucuz kredi, arazi ve sermaye şeklindeki sübvansiyonları, Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri’nde anti-damping ve sübvansiyon karşıtı şikayetlere yol açmıştır (UNCTAD, 2021, s.23).

Ticaretle İlişkili Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (TRIPS) ve İklim Değişikliği

Ticaretle İlişkili Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması iklim dostu teknolojilerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasıyla ilgili olabilir. TRIPS Anlaşması fikri mülkiyetin korunması için genel standartlar ortaya koyarken, uygulamada

bu dengenin sağlanması için yerel yasa koyucuların uygun yasal düzenlemeleri yapmaları gerekmektedir. Özellikle iklim dostu yenilik ve teknolojinin yaygınlaştırılmasıyla ilgili olarak, politika tartışmalarında gündeme getirilen bazı konular şunlardır: Faydalı teknolojilerin bulunmasına yönelik bilgi araçları ve yeşil teknolojilerin patent incelemesinin kolaylaştırılması; teknoloji paylaşımının ve patent havuzunun teşvik edilmesi, teknoloji komisyonculuğu ve takas odası girişimleri ve daha etkili kullanımı; araştırma istisnaları ve özel düzenleyici müdahaleler gibi patent haklarına yönelik sınırlamalar veya istisnalar (UNEP ve WTO, 2009, s. 117).

Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) ve İklim Değişikliği

GATS Anlaşması çerçevesinde hizmet ticareti sektörler itibariyle düzenlenmiştir ve üye ülkeler bu sektörler itibariyle taahhüt listeleri oluşturmaktadır. Bu hizmet kategorilerinden biri çevresel hizmetlerdir. Çevresel hizmetler sınıfı atıksu hizmetleri, atık bertarafı hizmetleri, sağlık ve benzeri hizmetler ve “diğer” başlığı altında egzoz gazlarının temizlenmesi, gürültüyü yoketme ve doğa ve peyzaj koruma faaliyetlerini içermektedir (Grübler, Stöllinger, Tondl, 2021, s. 15). Uruguay turu müzakereleri sırasında oluşturulan bu listelerde açıkça iklim değişikliği alanı yer almamıştır. Bu listede “diğer” kategorisinin kapsadığı çevresel hizmetler de Uruguay müzakereleri döneminde sınırlı ilgi görmüştür. İklim değişikliği sorununun önem kazanması ile birlikte diğer başlığı altında yer alan egzoz gazlarının temizlenmesi ve doğa ve peyzaj koruma hizmetleri gibi hizmetler, iklim değişikliğini azaltma önlemleriyle doğrudan ilgili olarak görülmüştür. Egzoz gazlarının temizlenmesi, çoğunlukla fosil yakıtların yakılmasından kaynaklanan ister hareketli ister sabit kaynaklardan olsun, havadaki kirleticilerin seviyesini kontrol etmeyi ve azaltmayı amaçlayan emisyon izleme hizmetlerini içerir. Doğa ve peyzaj koruma hizmetleri, ekolojik sistemlerin korunmasına yönelik çeşitli hizmetleri ve çevre ile iklim arasındaki karşılıklı ilişkilere yönelik çalışmaları içermektedir. Son yıllarda bu “diğer” çevre hizmetleri, giderek artan çevresel düzenlemelerin bir sonucu olarak genişlemiş ve hem çevresel hem de ekonomik açıdan önem kazanmıştır (WTO, 2022a, s. 4).

Sonuç

İklim değişikliği konusu başlangıçta başlı başına DTÖ'nün devam eden çalışma programının bir parçası olmamıştır. DTÖ'ye göre, ticaretteki genişleme

doğal kaynaklar dahil dünya kaynaklarının verimli bir şekilde tahsis edilmesini teşvik ederek, yaşam standartlarını yükselterek ve çevresel mal ve hizmetlere erişimi geliştirerek iklim değişikliği azaltım ve uyum çabalarına yardımcı olabilir. Bu kapsamda DTÖ'nün aslında mevcut kuralları ile sürdürülebilir kalkınmayı hedeflediği, bu çerçevede de bir değişikliğe gerek kalmadan da iklim değişikliği mücadelesini desteklemekte olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

Buna karşın DTÖ'nün iklim değişikliğini en büyük meydan okuma olarak gördüğü hatırlandığında, zorlu bir değişim talebinin de olduğu görülmektedir.

Mevcut GATT ve DTÖ anlaşma ve kuralları iklim değişikliği sorunlarını ve politikalarını ele almak için hazırlanmış degillerdir. DTÖ kuralları kapsamındaki genel yaklaşım, dikkatle hazırlanmış bir dizi koşula saygı duyulduğu sürece, belirli politika hedeflerine ulaşmak için ticaret önlemlerinin kullanılabilceğı, bir dereceye kadar ticaret kısıtlamasının gerekli olabileceğini kabul etmek olmuştur. Ancak DTÖ sisteminde anlaşmalarda iklim değişikliği açısından belirsizlikler vardır.

Malların benzerlik sorununun nasıl halledileceğı, nihai olarak üründe iz bırakmayan üretim süreçleri üzerinden mallara ve menşe ülkelerine farklı bir muamele yapıp yapılamayacağı, iklim önlemlerinin korumacılık sayılıp sayılmayacağı, ayrımcılık yapmama kuralı gereğı en çok kayırılan ülke ve ulusal muamele ilkelerinin nasıl uygulanacağı, istisnalarının nasıl işletileceğı, iklim önlemlerinin yasaklanan ithalat vergileri veya sübvansiyonların kapsamına girip girmedikleri, zorunlu teknik düzenlemeler veya gönüllü standartların kabul edilip edilmeyeceğı veya nasıl uygulanacakları, fikri mülkiyet haklarının korunması ile iklim teknolojilerinin yaygınlaştırılmasının birbirlerini nasıl etkileyeceğı literatürde de en çok ele alınan ve sorgulanan başlıca konulardır.

DTÖ üyesi bir devlet tarafından alınacak bir iklim önlemi iklim değişikliği sorununun çözümüne olumlu bir katkı sunacak olsa da bu önlemin bir DTÖ anlaşması veya kuralını ihlal ettiğı ve olumsuz ticari etkileri olduğu gerekçeyle o devlete karşı DTÖ'ye şikayette bulunulabilir.

İklim değişikliği ile mücadele ortak bir hedef olarak görülmekle birlikte, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hem kendi içlerinde hem de diğerleri ile aralarında uyuşmazlıklar devam etmektedir. DTÖ'de iklimle ilgili bildirimde bulunan ülkeler daha çok gelişmiş ülkelerdir. Alınan önlemler en çok teknik düzenleme veya şartnameler, hibeler ve doğrudan ödemeler şeklinde enerji politikaları alanında yoğunlaşmıştır. Son on yılda DTÖ'de yenilenebilir enerji kaynaklarıyla birlikte kullanılan mallarla ilgili, bu malların büyük üreticileri

arasında ticari anlaşmazlıklar artmıştır. Kanada, Çin, ABD, Hindistan ve AB biyoyakıt, güneş enerjisi ve rüzgar ürünlerine karşı anti-damping ve telafi edici vergi davalarına taraf olmuşlardır. Bu anlaşmazlıklar yenilenebilir enerji yatırımlarının desteklenmesi adına alınan çevresel önlemler aleyhine işlemektedir.

DTÖ'nün anlaşmazlık çözüm sisteminde kimi konular da netleştirilmemiştir. Panel ve Temyiz Organının önceki kimi kararları üzerinden iklim değişikliği önlemlerinin GATT Madde XX (b) ve (g) istisnaları kapsamına girebileceği, iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarına karşı insanları veya bitki ve hayvan türlerini koruma amaçlı önlemlerin alınabileceği, bir üyenin yerel veya sınır önlemi ile atmosfer gibi küresel bir ortak varlığın korunması arasında bağ kurulabileceği ileri sürülmektedir. Bu konuda daha belirgin cevaplar vaka bazında alınacak kararlarda ortaya çıkabilecektir. Ancak DTÖ üyelerinin topyekün bir iklim eylemi desteği ile süreç ilerleyebilecektir. 2020'nin sonlarında Temyiz Organı'nın hiç üyesi kalmadığı dikkate alındığında, bu durum hem genel olarak hem de iklim değişikliği açısından anlaşmazlık çözüm sürecinin de sorunlu olduğunu göstermektedir.

İklim değişikliği çabalarının ticaret sistemini zorlayabilecek bir sürtüşme potansiyeli yarattığı açıktır. Geleceğin en acil sorunlarından biri olarak iklim değişikliği ile mücadele etmek için hem iklim politikasının hem de çok taraflı ticaret sisteminin yeniden yaratıcı bir şekilde ele alınmasına ihtiyaç vardır.

Uluslararası ticaret açısından bakıldığında, DTÖ'nün sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması konusunda bugünkünden çok daha fazla katkı sağlaması gerektiği vurgulanmaktadır. Bunu yapabilmek için DTÖ'nün kendini ciddi şekilde revize etmesi beklenmektedir. Bu noktada ticaret ve çevre arasında uzlaşma sağlamak için DTÖ kurallarının çevre lehine değişmesi veya değişinceye kadar yorumlanması önemlidir.

Extended Abstract

An Overview of the World Trade Organisation Rules and Practices in the Context of Climate Change Measures

*

Ferhunde Hayırsever Topçu
ORCID: 0000-0001-9593-5500

Considering that environmental issues started to come to the international agenda in the late 1960s and 1970s, the relationship between environment and trade did not become a prominent issue in the process that started with the 1947 GATT. Over time, both the increasing environmental problems and the effects of the environment in terms of trade have led to new ideas and institutional innovations. However, the issue was narrowly addressed in the beginning, within the framework of the potential barriers to trade as a form of protectionism by environmental measures. Especially since the late 1980s and 1990s, with the widespread use of the sustainable development approach, the relationship between environment and trade has moved to a wider dimension, and the discussion of trade and environment has grown in different aspects.

The issue of climate change entered the WTO agenda later. After the recovery phase for climate negotiations, a new era has started with the Paris Climate Agreement. As the problem of climate change is a challenge for many areas, it is also seen as a challenge for international trade and the WTO. The issue of climate change has the potential to violate many established practices and rules in the field of international trade, creating new ideas and practices.

Existing GATT and WTO agreements and rules are not prepared to address climate change issues and policies. The general approach under WTO rules has been to recognize that some degree of trade restriction may be necessary, as long as a carefully crafted set of conditions is respected, trade measures can be used to achieve certain policy objectives. However, there are uncertainties in the agreements in the WTO system in terms of climate change.

Some of the issues discussed can be listed as follows: How will the problem of similarity of goods be handled? Can goods and countries of origin be treated differently through production processes that ultimately leave no trace on the product? Do climate measures count as protectionism? How will most favored nation and national treatment principles be applied to climate measures? Are climate measures covered by prohibited import duties or subsidies? How can mandatory technical regulations or voluntary standards on climate change be adopted and implemented?

Although a climate measure to be taken by a WTO member state will make a positive contribution to the solution of the climate change problem, a complaint can be made to the WTO against that state on the grounds that this measure violates a WTO agreement or rule and has negative commercial effects.

While combating climate change is seen as a common goal, conflicts between developed and developing countries continue, both within themselves and with others. Countries that make climate notifications in the WTO are mostly developed countries. The measures taken are mostly concentrated in the field of energy policies in the form of technical regulations or specifications, grants and direct payments. In the last decade, trade disputes between major producers of goods used in conjunction with renewable energy sources. Canada, China, the USA, India and the EU have become parties to antidumping and compensatory tax actions against biofuels, solar energy and wind products. These disputes work against the environmental measures taken to support renewable energy investments.

Some issues have not been clarified in the WTO's dispute resolution system. It has been argued over some previous decisions of the Panel and the Appellate Body that climate change measures may fall within the scope of GATT Article XX (b) and (g) exceptions, that measures may be taken to protect humans or plant and animal species against the negative consequences of climate change, that a link can be established between a member's local or border measure and the protection of a global commons such as the atmosphere. More specific answers on this issue may emerge in the decisions to be taken on a case-by-case basis. However, with the support of WTO members' total climate action, the process will be able to progress. Considering that by the end of 2020 the Appellate Body had no members, this indicates that the dispute resolution process is also problematic, both in general and in terms of climate change.

As a result, it is clear that climate change efforts create a potential for friction that could strain the trading system. To combat climate change as one of

the most pressing problems of the future, both climate policy and the multi-lateral trading system need to be addressed in a creative way.

From the perspective of international trade, it is emphasized that the WTO should contribute much more to sustainable development than it does today. In order to do this, the WTO is expected to seriously overhaul itself. At this point, it is important to change the WTO rules in favor of the environment or to interpret them until they change, in order to reach a compromise between trade and the environment.

WTO agreements seek to balance multilateral trade liberalization with non-trade purposes. However, in practice examples from the past, it can be seen that trade is primary and environment is only one of the exceptions that are subject to detailed examinations in the dispute resolution bodies. For this reason, there is a need for approaches and agreements that take climate mitigation and adaptation measures as a rule at the primary level and that see trade as a tool for this. Suggestions are put forward such as accepting the legitimacy of distinguishing between products according to the way they are produced, giving weight to environmental agreements in cases where multi-lateral environmental agreements and WTO rules conflict, protecting the right of countries to take commercial measures for the protection of global common assets. On the other hand, common problems and measures do not affect every state in the same way. The unique situation of developing countries, both in terms of climate change and trade, should be taken into account.

Kaynakça/References

- Abromovitz, J. N. ve Mattoon, A. T. (2000). Kağıt sorunu. (A. Yelçe ve Z. Yelçe, Çev.). *Dünyanın durumu 2000* içinde (ss. 133-161). İstanbul: TEMA Vakfı.
- Aydın, M. (2008). Anlaşmazlıkların halli mekanizması, gelişme yolundaki ülkeler ve Türkiye. M. S. Akman, Ş. Yaman (Der.), *Dünya Ticaret Örgütü Doha turu çok taraflı ticaret müzakereleri ve Türkiye* içinde (ss. 294-318). Ankara: TEPAV.
- Ardıyok, S., Basar, H. ve Bedük, B. (2019, Aralık 19). Dünya Ticaret Örgütü'nde temyiz krizi: ABD, uyuşmazlık çözüm mekanizmasına kilit vurdu!. 29 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.mondaq.com/turkey/arbitration-dispute-resolution/876432/dnya-ticaret-rgt39nde-temyiz-krizi-abd-uyu351mazl305k-zm-mekanizmas305na-kilit-vurdu> adresinden erişildi.
- Committee on Trade and Environment. (2022). *Environmental database for 2020 (WT/CTE/EDB/20)*. 7 Şubat 2022 tarihinde <https://web.wto.org.tw/DownFile.aspx?pid=366762&fileNo=0> adresinden erişildi.

- Condon, B. J. (2009). Climate change and unresolved issues in WTO law. *Journal of International Economic Law*, 12(4), 895-926. Doi:10.2139/ssrn.1417422.
- Cosbey, A. (2006). Ticaret ile sürdürülebilir kalkınmayı uzlaştırmak. (A. Başçı, Çev.). *Dünyanın durumu 2006 içinde* (ss. 139-156). İstanbul: TEMA Vakfı.
- Foster, J. B. (2002). *Savunmasız gezegen çevrenin kısa ekonomik tarihi*. H. Ünder (Çev.), Ankara: Epos. (Orijinal eserin yayın tarihi 1999).
- French, H. (2000). Ekolojik küreselleşme ile baş etmek. (A. Yelçe ve Z. Yelçe, Çev.). *Dünyanın durumu 2000 içinde* (ss. 248-274). İstanbul: TEMA Vakfı.
- Grübler, J., Stöckinger, R. ve Tondl, G. (2021). *Wanted! Free trade agreements in the service of environmental and climate protection*. 7 Şubat 2022 tarihinde <https://wiiw.ac.at/wanted-free-trade-agreements-in-the-service-of-environmental-and-climate-protection-dlp-5589.pdf> adresinden erişildi.
- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2021). *The physical science basis Working Group I contribution to the sixth assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2021*. 7 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-i/> adresinden erişildi.
- International Energy Agency. (2022). *Global energy review: CO₂ emissions in 2021 global emissions rebound sharply to highest ever level*. 7 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.iea.org/news/global-co2-emissions-rebounded-to-their-highest-level-in-history-in-2021> adresinden erişildi.
- Low, P., Marceau, G. ve Reinaud, J. (2011). *The interface between the trade and climate change regimes: scoping the issues*. 7 Mayıs 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201101_e.pdf adresinden erişildi.
- McGinn, A. P. (2000). Kalıcı organik kirleticileri ortadan kaldırmak. (A. Yelçe ve Z. Yelçe, Çev.). *Dünyanın durumu 2000 içinde* (ss. 102-132). İstanbul: TEMA Vakfı.
- Republic of Turkey Ministry of Trade. (2020). *Views of the Government of Turkey on the carbon border adjustment mechanism within the framework of the inception impact assessment*. 7 Şubat 2022 tarihinde https://ticaret.gov.tr/data/5f901d8813b8760d9ce54aeb/AB%20S%C4%B1n%C4%B1rda%20Karbon%20D%C3%BCzenleme%20Mekanizmas%C4%B1%20Etki%20Analizi-%C3%9Clike%20G%C3%B6r%C3%BC%59F%C3%BC_Ek_Turkey%20Views%20on%20CBA.pdf adresinden erişildi.
- Seyfarth, M., Broek, N. ve Wissma, M. (2020). *The EU's green deal and a "carbon border tax" -an overview of EU policy and WTO challenge* [PowerPoint slaytı]. 7 Şubat 2022 tarihinde https://www.wilmerhale.com/-/media/files/shared_content/events/documents/20200730-the-eus-green-deal-and-a-carbon-border-tax-an-overview-of-eu-policy-and-wto-challenges.pdf adresinden erişildi.
- Şahin, Ü. (2017). Başlangıcından bugüne uluslararası iklim değişikliği rejimi. O. Gökhan, S. C. Mazlum ve Y. Kaya (Der.), *Uluslararası çevre rejimleri içinde* (ss. 67-130). Bursa: Dora.

- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022). *Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)*. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-taraflil-ve-bolgesel-iliskiler/cok-taraflil-iliskiler/dunya-ticaret-orgutu-dto> adresinden erişildi.
- Tan, M. (2008). DTÖ kuralları: Anti-damping, sübvansiyonlar ve Türkiye. M. S. Akman, Ş. Yaman (Der.), *Dünya Ticaret Örgütü Doha turu çok taraflı ticaret müzakereleri ve Türkiye içinde* (ss. 233-254). Ankara: TEPAV.
- Topçu, F. H. (2008). *Küreselleşme ve uluslararası çevre politikaları: Yönetimden 'yönetişim'e geçiş sorunu*. Ankara: Turhan.
- United Nations Conference on Trade and Development. (2021). *Climate change, green recovery and trade*. 29 Mayıs 2022 tarihinde <https://unctad.org/webflyer/climate-change-green-recovery-and-trade> adresinden erişildi.
- United Nations Environment Programme ve World Trade Organisation. (2009). *Trade and climate change report*. 7 Şubat 2022 tarihinde <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/22882> adresinden erişildi.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. (2022a). *Paris Agreement*. 14 Mayıs 2022 tarihinde <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement> adresinden erişildi.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. (2022b). *UN climate statement UNFCCC 30th anniversary - tough decisions are needed by all*. 14 Mayıs 2022 tarihinde <https://unfccc.int/news/unfccc-30th-anniversary-tough-decisions-are-needed-by-all> adresinden erişildi.
- Vurdu, A. (2008). Küresel yönetim ve Dünya Ticaret Örgütü. M. S. Akman, Ş. Yaman (Der.), *Dünya Ticaret Örgütü Doha turu çok taraflı ticaret müzakereleri ve Türkiye içinde* (ss. 71-80). Ankara: TEPAV.
- World GDP growth rate 1961-2022. (2022, Eylül 22). 22 Eylül 2022 tarihinde <https://www.macrotrends.net/countries/WLD/world/gdp-growth-rate> adresinden erişildi.
- World Trade Organisation ve United Nations Environment Programme. (2018). *Making trade work for the environment, prosperity and resilience*. 7 Şubat 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/unereport2018_e.pdf adresinden erişildi.
- World Trade Organisation. (2022a). *The multilateral trading system and climate change*. 7 Şubat 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/climate_change_e.pdf, adresinden erişildi.
- World Trade Organisation. (2022b). *Trade and climate change*. 18 Mayıs 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/climate_intro_e.htm adresinden erişildi.
- World Trade Organisation. (2022c). *Index of disputes issues*, 29 Mayıs 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_subjects_index_e.htm adresinden erişildi.

- World Trade Organisation. (2022d). *Dispute*. 29 Mayıs 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm, adresinde erişildi.
- World Trade Organisation. (2022e). *Appellate body*. 29 Mayıs 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/appellate_body_e.htm adresinden erişildi.
- Xu, A., Tresa, E., Bacchetta, M., Bellelli, F. ve Monteiro, J. (2021). *Carbon content of international trade WTO trade and climate change information brief N:4 revised*. 7 Şubat 2022 tarihinde https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/clim_03nov21-4_e.pdf adresinden erişildi.